КРАЄЗНАВСТВО

№ 2

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1927

[91 (05)]

ЗМІСТ

Життя краєзнавчих організацій

Бібліографія

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

ХАРКІВ. 1927 р. | 2 | Адреса редакції: Харків, Шпитальний завул. Ч. 5 (Біологічний корпус). Український Комітет Краєзнавства. Тел. 2-09.

М. Криворотченко.

До Жовтневих роковин.

Вся Спілка Радянських Республік готується до святкування десятих роковин Жовтня. 10 років революційного будівництва в країні, оточеній з усіх боків активними ворожими силами,—остільки велика подія, що значіння її зрозуміле кожному свідомому громадянинові.

Що є завданням всього радянського суспільства в підготовці до цих роковин? Центральна Комісія по святкуванню при ВУЦВК так визначає ці завдання для місцевих комісій *):

1. Відновлення в пам'яті трудящих подій і фактів героїчної боротьби в дні Жовтня, після нього, аж до закінчення встановлення радянської влади на Україні.

2. Огляд наших досягнень на фронті мирного будівництва, з'окрема господарства.

3. Популяризація сучасних завдань радянської влади й компартії, яко керовника Жовтневої революції й соціялістичного будівництва.

На Україні до того ще треба відмітити досягнення в роботі радянської влади в галузі національної політики.

Всі зазначені завдання мусять дати перш за все підсумок досягнень в усіх галузях радянського будівництва. Для краєзнавців, як активних дослідників усіх боків громадського життя, всі ці завдання є, власне, програмовими завданнями їхньої повсякчасної роботи, бо, дійсно, взявши кожний із зазначених пунктів, ми бачимо: дослідження з поля історії ревруху, з галузі культури, господарства і т. и. Всі ці пункти будуть і на далі частковим завданням краєзнавців, *але нині, перед днем роковин, для кожного краєзнавця ці питання мусять гостро стати на чергу дня* і на них мусить бути звернено як найбільше уваги.

Що реально мусять і можуть зробити краєзнавці до цих роковин?

Перш за все, в ряді всіх инших установ і організацій, краєзнавці повинні підсумувати всі наслідки своєї роботи за 10 років. Підсумки

*) До всіх Окрвиконкомів. До всіх Округових Комісій по переведенню святкування 10-их роковин Жовтня. Обіжник Ц. К. по святкуванню 1926 року.

ці мусять показати реальну участь краєзнавців у роботі цілого громадянства в відбудуванні життя. Ці підсумки мусять заняти належне місце в сумі загальних досягнень кожної округи.

Вивчення краю, пізнання місцевих виробничих можливостей, вивчення змін, що внесла війна й революція в світогляд населення, його побут, вивчення реалізації завдань радвлади на місцях в залежності від реальних місцевих умов – все це є тим живим матеріялом, що чи не єдиний може в плоті і крові показати досягнення Жовтня за 10 років.

Отже — *підсумок усіх досягнень краєзнавчої роботи на місцях* є першим завданням краєзнавчих організацій і окремих краєзнавців там, де організацій ще немає.

Всі ці підсумки бажано було б, коли є така можливість на місцях, видати чи то в загальнім збірнику округи*), чи то в формі систематичних інформацій в місцевій пресі. Український Комітет Краєзнавства ставить своїм завданням зібрати всі ці підсумки, присвятивши для цього низку чисел журналу „Краєзнавство".

Речові досягнення в краєзнавчій роботі—збірки природничих, побутових і инших матеріялів — бажано було би подати в формі відчитної виставки, що мусила б показати не тільки реальні досягнення краєзнавчої роботи, а й пропагандувати ці широкогромадські форми дослідження свого краю, а разом з тим по змозі й методи та техніку цієї роботи.

Кожний краєзнавець мусить пам'ятати, що це винесення на широкий громадський суд наслідків десятилітньої роботи є разом з тим найкращою пропагандою ідеї краєзнавства.

Другим завданням краєзнавців у справі Жовтневих роковин є *як-найактивніша участь у збиранні матеріялів до історії революції й радянського будівництва* за планом комісій по святкуванню.

Центральна Комісія дає тільки загальну схему, ті головні моменти, що на них треба звернути увагу, а саме — головні етапи розвитку революції: часи центральної ради, перший період радвлади, німецька окупація, гетьманщина, директорія, другий період радвлади, денікінщина, третій період радвлади з частинами — до неп'а й після неп'а. З'окрема процес і досягнення в відновленні господарства.

Ці загальні пункти мусять бути тільки за тло й провідну схему для збирання матеріялів, бо не для всіх кутків України вони є спільні, надто різно відбивалися вони в різних місцях. Поряд з головними етапами, яко їхнє втілення в живому матеріялі, краєзнавці мусять зібрати як-найбільше відомостей, як саме і в чим саме кожне село і місто виявляло свою участь у революції й радбудівництві. Треба пам'ятати, що ми досі маємо тільки схематичний матеріял до всіх подій на Україні, учасників багато загинуло, багатьох із них об'єктивні умови заводять далеко від місця їхньої участи в революції,

*) Видання таких збірників входить в завдання окружних комісій по святкуванню.

багато матеріялу з часом губиться й зникає з пам'яти. Разом з тим ще є сила живого цікавого матеріялу в збережених наказах, відозвах, газетах, агітброшурах, що видавано їх було часто в найдрібніших містечках. Особливо рядове приватне листування, що досі ще ніде не використане, дає силу цікавого історичного матеріялу, подаючи барвисті малюнки того, як відбивався ввесь ревпроцес у масовій психіці, як з часом мінявся масовий світогляд, як ішов процес диференціяції на групи і т. ин.

Відношення населення до подій, організація товариств, спілок, партій, склад їх персональний, а принаймні хоч короткі біографії лідерів і провідних груп—це найкраща характеристика рівня свідомости маси в різні часи революції, пристосовування де-яких кол до вимог життя, шукання шляхів до оборони класових і групових інтересів. Тут добру послугу зроблять всі матеріяли що до складу й декларацій громадських комітетів, рад робітничих, салдатських і селянських депутатів, спілок селянських і т. ин. Також матеріяли виборів до земств, міських управ, установчих зборів українських і російських, списки кандидатські, агітлітература і т. ин.

Активна участь населення позначалася в організації збройної сили— самоохорона, „червоне козацтво" часів центральної ради (Звенигородка, Тараща й инш.), гайдуки, гайдамаки, „посполите рушення" Петлюри 1917 року, робітнича охорона, червона гвардія й червоне козацтво, розташування військової сили 1917 року—гарнізони центральної ради, розташування донських козаків по Україні губкомісарами в часи жовтня (вересень — січень) і боротьба з ними місцевих сил; повстанство різних категорій; утворення „республік", як от: Переяславська, Любарська й т. ин., такі повстанські рухи, як Соколовського, Чучупахи, Струка, Мордалевича, Ромашко, Холодний Яр; революційне повстанство — Матяш, Лісовик, Федоренко, Шмид і т. ин., нарешті, махновські й тютюнниківські рейди з усією бандитською плеядою Шепелів, Таціїв, Шуб, Хрестових) і процес боротьби з ними радвлади силами червоної армії, комнезаму й т. ин.— всі ці моменти мали реальний відбиток, окремий в кожнім окремім місці, кожний з них залишив силу споминів, фактів, переказів, навіть пісень і романтичних звичаїв. Тільки зібравши цей живий матеріял, ми зможемо дати більш-менш повну картину дійсного переходу революційних подій на Україні.

Треба пам'ятати де-які моменти краєвого значіння, що лише посередньо впливали на загальний хід революційних подій, але відбивалися реально тільки в певнім місці, як от: союзна інтервенція в Одещині, петлюрівська Українська Народня Республіка, що посідала б. Кам'янеччину 1919 р., врангелівщина, що мала під собою південь України, махновщина на південнім сході, польський наступ на Заході і т. ин. В цих районах такі місцеві моменти звичайно мусять мати більший відбиток і в наслідках роботи краєзнавців.

Такі загально-українського значіння моменти, як процес диференціяції села, комбіди, комнезами, розкуркулення села, переділи, охорона

населенням місцевої промисловости (цукроварень, млинів і т. ин.)—відзначаються очевидно з'окрема, яко певної ваги загально-політичні моменти.

Питання господарчого характеру, по-за загальними моментами відновлення господарства, дадуть краєзнавцям силу барвистого матеріялу до висвітлення реального процесу господарчого будівництва — практика фіскальна — продрозкладка, податок натуральний, перехід на грошовий, насичення грошовими знаками, способи здобування цих знаків населенням дальніх кутків і периферійних губерній, співвідношення реальних цін і податкових норм в залежності од насичення грошзнаками, порядок відновлення господарства (що в яку чергу відновлювано), голод і господарство, моменти переходу до споживчої форми і примітивізації знаряддя (процес підупаду техніки) й повороту до товарового господарства, розвиток вищих технічних форм (електрика, трактори, машинізація), процес колективізації од перших комун 1919 р. до сучасних форм колективу — все це є матеріялом, що в місцевих умовах має своєрідне забарвлення, і тільки цим місцевим колоритом дає плоть і кров загальним схемам.

Всі зазначені матеріяли слід збирати в згоді з місцевими комісіями по святкуванню, що історичну частину роботи погодили з істпартами. Використовувати ці матеріяли так само слід у місцевій пресі, збірниках присвячених роковинам, а в копіях надсилати знову до Українського Комітету Краєзнавства для загального підсумовування.

Ударність, загостренність цього моменту в краєзнавчій роботі не повинно вважати за тимчасовий момент — ця ударність сьогоднішнього дня мусить одночасно стати здвигом, переломним моментом в краєзнавчій роботі взагалі. Ці роковини і підготовка, збирання матеріялів мусять стати початком активного переходу краєзнавців до вивчення ближчих часів, до збирання матеріялів за час 1914 — 1927 років, що мають величезне наукове значіння в різних галузях соціяльних питань і разом з тим, в силу бурхливого процесу нових форм життя, в великій частині своїй є короткочасними, нетривкими і *неповторними*. Це краєзнавці мусять урахувати і подбати як-найактивніше про збереження наслідків цього великого процесу для наступних поколінь.

К. Дубняк.

Районування й краєзнавство.

Всяка краєзнавча праця, тим вона й краєзнавча, що передусім, вона стосується якогось певного краю, визначеної географічної території.

Вивчати ж ту чи иншу територію ізольовано, відірвано від таких же суміжних територій, без порівняння з суміжними територіями, без з'ясування місця й значіння даної території малого обсягу в території ширшого обсягу — неможлива й недоцільна річ.

Краєзнавчий опис якогось села лише тоді матиме цілість і цінність, коли ми те село порівняємо з усіма сусідніми селами, коли ми з'ясуємо ролю свого села разом з околишніми в економіці району,

ролю району в економіці округи, ролю округи в економіці *України* а останньої — в СРСР і в цілому всесвіті.

Розпочинаючи краєзнавчу роботу, слід ознайомитися бодай схематично з тими природньо-економічними районами, що комплексно складають таку велику й економічно-могутню територію, як УСРР, ясно визначити належність своєї території до того чи иншого великого *природньо-економічного району* країни.

Не треба забувати, що наше сучасне природньо-економічне районування УСРР є ще схематичне, попереднє, бо мусить воно базуватися на краєзнавстві, на всебічному й глибокому вивченні найдрібніших теренів нашої країни, що внесе низку коректив, доповнень, змін, поглиблень до тих схем, що існують. А краєзнавча праця ще ж тільки починається й ще десь на овиді той час, коли всю Україну буде вкрито сіткою краєзнавчих організацій, що вестимуть велику науково-дослідчу роботу вивчення свого краю.

Краєзнавча робота, виходячи з тих загальних схем районування УСРР, що їх подає сучасна наука, мусить дати матеріял і підставу для того глибоко-наукового й всебічно-освітленого районування, що базуватиметься на краєзнавчому дослідженні найдрібніших теренів республіки. Такий звязок між краєзнавством і районуванням.

Районування ж країни, — це одна з головніших проблем нашого радянського будівництва, бо лише тоді забезпечується правдивий розвиток радянського господарства й радянської культури, коли вся система адміністративно-територіяльного розподілу країни будується в найміцнішому звязку з економічними, політичними й культурними інтересами кожної окремої частини республіки, а разом з тим і республіки в цілому.

Радянський уряд високо цінить участь краєзнавчих організацій в справі районування й сподівається на їхню активну допомогу в цій величезній роботі. Це видно хоч би з таких слів голови Центральної Адмін.-Терит. Комісії при ВУЦВК — т. А. Буценка:

„Надто необхідно, щоб округові адміністративно-територіяльні й планові комісії, які ведуть на місцях справу районування, звязалися з краєзнавчими та иншими науковими організаціями для всебічного вивчення питань районування УСРР і виявлення, головним чином, економічних і побутових чинників, що кладуться за основу робіт над адміністративно-територіяльним розподілом Радянських республік. Тільки за такими умовами можна сподіватися на цілковите завершення робіт у справі районування УСРР" *).

Правдивий адміністративно-територіяльний розподіл країни мусить базуватися на вивченні її економічних районів, але економічне життя кожної країни розгортається й розвивається на певному природньому тлі, тому неможна мислити економічного районування країни без звязку з районуванням природнім.

*) „Проблема районирования на Украине. Под ред. А. И. Буценко".— Вид. Центр. Адм.-Тер. Ком. при ВУЦВК'у, ст. 7, Харьков 1926.

Отже накреслимо в стислому вигляді головніші природньо-економічні райони УСРР. Спинимося зпочатку на природньому районуванні.

Найголовнішим чинником природньої районізації кожної країни є клімат (підсоння), що виявляє більші чи менші зміни в напрямках з півночи на південь і з заходу на схід. Що до клімату, Україна поділяється на дві частині — північну й південну. Як раз через Україну, приблизно лінією — Харків, Полтава, Кремінчук, Першотравенське, Балта — проходить смуга підвищеного тиснення повітря, так звана вісь позатропічного барометричного максимуму. Це й буде кліматична межа між північною і південною Україною.

„Частина України, що лежить на північний захід від оси барометричного максимуму, характеризується вогкішим кліматом, з більшою сталістю, що до розподілу в часі окремих елементів клімату, тим часом, як частина південно-східня відзначається значно посушливішим кліматом і несталістю в розподілі опадів, чергуванням довготривалих посушних періодів і короткочасових злив, великих дощів. Отака найзагальніша картина клімату України, що є в закономірному звязку з загальним зональним розподілом кліматичних елементів на земній поверхні“ *).

Крім загально-зональних кліматичних умов головнішими чинниками, що обумовлюють природню районізацію країни, є висота місцевости над рівнем моря, ґрунти, так материні, як і новішого походження, рослинність.

Коли взяти всі головніші й другорядні, зональні й азональні (кліматичні, географічні, ґрунтові, ботанічні) елементи природи України, то за ними на території УСРР можна намітити п'ять головніших природніх районів:

I. Українське Полісся, район мішаних лісів, найвогкіший район України з попельняковими, піскуватими ґрунтами.

II. Київо-Подільський право-бережний лісостеп, район з вогким кліматом, з деградованими та лісовими ґрунтами.

III. Харково-Полтавський лівобережний лісостеп, нижчий, з меншою кількістю опадів та з незначним поширенням лісових ґрунтів та деградованих чорноземель.

Зазначені три райони лежать на північний захід від оси барометричного максимуму, тоді як два останні (IV і V) на південний захід.

IV. Центральний степ з байрачними перелісками, напівпосушливий район з багатою на перегній (гумус) чорноземлею.

V. Надчорноморський та *надазовський* рівнинний степ без байраків, найпосушливіший район з південною чорноземлею, поширеними солончаками. Район цей простягся на південь від лінії: Тираспіль, Кривий Ріг, Запоріжжя, Бердянське.

Густота населення, характер праці населення, розвиток продукційних сил і всі инші економічні чинники, що характеризують той чи инший економічний район, — все це розвивається на певному природ-

*) Махов, Г. „Ґрунтознавство“. Харків, 1925, стор. 89.

ньому тлі, й основні економічні райони УСРР намічаються в цілковитому звязку з районами природничими.

На підставі природнього районування та беручи на увагу головніші економічні ознаки (корисні копалини, забезпечення землею, торгівлю, промисловість, шляхи комунікації, інтенсивність сільського господарства й т. и.), за даними Фінансово-Економічного Бюра Наркомфіна УСРР на 1926 р., можна намітити на території УСРР такі економічні райони:

І. Полісся (Коростенська, Чернігівська, Глухівська й Конотіпська округи). Район з поширенням лісової площі (до 29% усієї площі) та з малою кількістю придатної землі (47% усієї площі). Природні особливості району скерували господарство до розвитку скотарства, молочарства й свинарства за карб рільництва. Район належить до хлібоспоживчих. Можливі перспективи до розвитку паперової, лісової, сірникової промисловости (звязок з лісом), торфової промисловости (звязок з багнами) та порцеляново-фаянсової промисловости (глинища.)

ІІ. Лісостеп. Найгустіше заселена частина України з великою кількістю вільних сільсько-господарських рук, що привела до інтенсивних форм сільського господарства, а разом з тим до розвитку великої промисловости, що переробляє с.-г. сировину. Центр цукрової промисловости та гуральництва та район досить розвиненого млинарства, олійництва, тютюнництва, птахівництва, садівництва, кустарної промисловости. Район має перспективи до величезного розвитку харчової промисловости, а значна гущина населення забезпечує невпинний розвиток торгівлі.

ІІа. Правобережний лісостеп з економічним центром Києвом (Київська, Черкаська, Білоцерківська, Гуманська, Тульчинська, Могилівська, Кам'янецька, Проскурівська, Шепетівська, Волинська, Бердичівська, Вінницька округи) в економічному розвиткові до останнього часу вів перед порівнюючи з лівобережним лісостепом.

ІІб. До Лівобережного лісостепу з економічним центром Харковом належать такі округи: Харківська, Полтавська, Кремінчуцька, Лубенська, Роменська, Сумська, Прилуцька та Ніжинська.

ІІІ. Степ. Рівняючи з лісостепом, слабо заселена, посушлива частина України, з розвинутим зерновим екстенсивним господарством експортового значіння, культурами кукурузи й соняшника. Наявність кам'яного вугілля й залізної руди (Донбас, Кривий Ріг) спричинилася до розвитку промисловости.

ІІІа. Можна виділити могутній *гірничо-промисловий район*, де розвиток промисловости йде значно швидче, ніж продукційність сільського господарства, а Дніпрельстан піднесе його на чільне місце в республіці (округи: Криворізька, Дніпропетрівська, Запорізька, Артемівська, Луганська, Сталінська, Маріупільська, Мелітопільська, Старобільська, Ізюмська, Куп'янська). Центр — Дніпропетровське.

ІІІб. Західній степ з економічним центром Одесою (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Зінов'ївська, Першотравнівська округи та АМСРР).

За поданою тут схемою намічається економічне районування України майже в усій сучасній літературі з де-якими варіяціями. Але на всі спроби економічного районування УСРР слід дивитися, як на попередні схеми, що потрібують багатьох виправлень, змін, додатків.

Радянська Україна невпинно розвивається, йдучи до індустріялізації новими шляхами, що не було їх до революції. З аграрної країни перетворилася вона в країну аграрно-індустріяльну, а в недовгім часі стане країною індустріяльно-аграрною. Ясна річ, що в процесі розвитку країни не можна стабілізувати її економічних районів, бо нові факти життя все мінятимуть і мінятимуть економічні відносини. Той факт, що Дніпро стане суцільним шляхом, зовсім по иншому направить економічне тяжіння, й можна сподіватися на розвиток таких міст, як Запоріжжя, Херсон, Дніпропетровське, Київ, Кремінчук, Черкаси. Дніпрельстан остільки змінить нашу економіку, остільки внесе нового в наше життя, що не можна навіть всього зараз і передбачати. З певністю можна тільки сказати, що майбутнім центром України очевидно буде не Харків і не Київ, а внутрішній порт Запоріжжя, що має таке вигідне економічне і географічне положення. Це майбутній центр нової пролетарської культури.

Канал Волга — Дон, — безперечно, теж відіб'ється на нашій економіці.

Проведення нових залізниць так само увесь час мінятиме економічні центри й райони. Напр., традиційно лісостеп ділять на правобережний з центром Києвом і лівобережний з центром Харковом, тоді як з проведенням Києво-Полтавської залізниці значна частина лівобережжя, починаючи з м. Миргорода, безперечно тяжить до Києва, а не до Харкова.

Ближчими роками на Україні відбуватиметься переміщення економічних центрів і відповідна зміна економічних районів.

Сучасне економічне районування, здебільшого, пристосовується до адміністративних меж, тоді як останні слід будувати за економічним районуванням.

Все сказане лише стверджує потребу тої великої роботи в галузі районування, що її ще треба пробити. Для краєзнавчих організацій ще непочатий шлях великої потрібної і продуктивної роботи. Краєзнавчі організації районового, округового значіння мусять до своїх робочих планів поставити розроблення питань районування.

Вивчення продукційних сил своєї території і економічне районування її, — це ті дві проблеми, що їх ставить сучасність нашому молодому краєзнавству.

Влада й все радянське суспільство сподівається на допомогу краєзнавців.

Вивчення села.

2. Економіка села *).

I. Загальна характеристика села.

Скільки населення в селі. Розподіл його по роду занять (скільки хліборобів, ковалів, теслярів та ин.). Розподіл за полом та віком (приблизно). Загальна кількість господарств. Скільки з них хліборобських, кустарних, мішаних, инших. Який загальний економічний тип села: хліборобське, садове, рибальське та ин.

II. Сільське господарство.

Які галузі сільського господарства розвинені в селі. Скільки землі має село. Скільки її пересічно припадає на одне господарство. Які форми землекористування: індивідуальне, колективне (комуна, артіль та ин.). Яка форма рільництва: переліг, трьохпілля, многопілля чи є черезполосиця, чи пройшло землевпорядкування та ин. Які зернові культури є основними. Яка середня урожайність їх. Які рослини ще розводяться на полі, на городах. Які сільсько-господарські приладдя та машини вживаються. Чи є трактори і як їх використовують. Чи є машинові товариства чи прокатні пункти. Скільки є на селі коней, рогатої худоби, овець, свиней та ин. Який характер має скотарство: робочий, товаровий, молочний чи мішаний. Чи займається населення птахівництвом, бджільництвом, шовківництвом та ин. Чи є поблизу сільсько-господарська школа і яку користь має від неї населення.

III. Промисловість.

Які кустарні промисли є на селі: ганчарський, шевський, ковальський та ин. Скільки господарств працює в кожному промислі. Де кустарі беруть сировину і куди збувають свої вироби. Які форми колективізму існують серед кустарів. Які заводи й фабрики є поблизу. Чи постачає їм село робітників, кого саме. Які є дрібні підприємства: вітряки, парові млини, олійниці та ин.

IV. Торгівля та кооперація.

У чиїх руках торгівля на селі. Скільки є кооперативних крамниць і приватних, яка частина населення кооперована в споживчому кооперативі. Який крам продається в крамницях. Чи можна дістати усякий крам у селі, чи доводиться їхати за ним до містечка або міста і куди саме. Крім споживчої, які ще форми кооперації є на селі. Чи є ссипні пункти на селі.

*) Див. № 1, стор. 11.

Дослідження кустарних промислів.

Вважаючи на велике значіння кустарних промислів не тільки, як додаткового заробітку селянина, а й самостійної галузі виробництва, що досі ще займає велике місце в загальнім балансі виробництва УСРР, а разом з тим маючи на увазі значіння кустарного промислу, як застарілої форми виробництва, що досі в своїм примітивізмі зберегла силу старовинних виробничих і побутових моментів, Український Комітет Краєзнавства систематично подаватиме ширші програми для докладного вивчення різних галузей кустарного виробництва і примітивної техніки села.

Розпочинаючи з програму вивчення гончарства, чи не найстарішого виробу, що має своє коріння в часах неолітичних, мусимо звернути увагу на головні моменти наукового дослідження, що в рівній мірі торкаються й инших галузей краєзнавчої дослідницької роботи *).

Наука вимагає від досліду перш за все точности й вичерпливости. От-же потрібно точно зазначати повне ім'я того, хто дає відомості, точну адресу господарства, що його описано, точні назви, визначіння, описи, характеристики і т. п., як їх подає той, хто дає відомості. Потрібно по кожному моменту досліду зібрати як-найповніші матеріяли, щоб вичерпати по змозі все, що можна знати про досліджувану річ (а в сумі про досліджуване питання).

Науці потрібно знати конкретно те, що знає сам той, хто провадить дану роботу — сам кустар, сам хлібороб, пасічник і ин. От-же *треба все записувати з уст даного виробника*. Всі ж міркування самого дослідника, все що відомо дослідникові по за конкретно досліджуваним випадком — записується в примітки, позначаючи, що це примітка самого дослідника.

Треба подавати матеріял точно локалізований, себ-то з певної точно позначеної території: таке-то господарство, таке-то село і т. п. Ні в якім разі недопустимо, вивчивши одного кустаря, узагальнювати зібрані відомості на всіх кустарів села, не перевіривши ці відомості на инших кустарях. Треба мати на увазі, що і в однім селі є де-які різниці як в самій техніці роботи, так і в поясненнях і угрунтуваннях різних способів роботи. От-же не завжди потрібно давати докладний опис роботи кожного кустаря, а дослідивши одне кустарне господарство вичерпливо, з инших подавати ті відміни, що їх не було у дослідженого, точно зазначаючи знову-ж які саме відміни в якому господарстві знайдено і хто саме подав відомості.

Тримаючися цих головних вимог наукового дослідження, дослідник подасть дійсно науково цінний матеріял, що за ним уже можна буде робити відповідні висновки й узагалення.

Вимога вичерпливости відомостей говорить за те, що подаваний програм, як і всі дальші, не може охопити всіх дрібних відмін, що в

*) Користуємося увагами, принятими Українською Академією Наук в її програмах.
Редакція.

кожній вивчуваній галузі є залежно од місцевих умов. От-же кожний дослідник, стріваючися з цими відмінами, мусить не тільки записувати відомості, а й відмічати ті питання, що виникають у нього підчас досліду і що їх немає в поданому програмі. За всі зауваження, поправки й додатки, перевірені підчас дослідження, Український Комітет Краєзнавства буде дуже вдячний.

Редакція.

В. Кравченко.

Програм вивчення ганчарства.

I. Ганчарська глина.

1. По яких властивостях довідуються, що глина придатна для ганчарства.
2. По яких місцях (урочищах, ярах й т. инш.) є ганчарська глина.
3. Чи глибоко вона лежить від земної поверхні.
4. Яка її приблизна кількість у кожному окремому уложенні.
5. Здобувають глину:
   - а) яким знаряддям;
   - б) як саме, коли вона від поверхні:
     - 1) близько,
     - 2) глибоко.
6. Яке вживають приладдя для:
   - а) навантаження глини,
   - б) перевозки.
7. Коли глину привозять до ганчаря, то де-який час її годиться вилежати:
   - а) на свіжому повітрі чи
   - б) в хаті.
8. Знаряддя, що ними розбивають необроблену глину:
   - а) яка місцева назва,
   - б) яке на вигляд,
   - в) з чого воно,
   - г) як ним працюють.
9. Стружать глину знаряддям:
   - а) яким,
   - б) яке на вигляд,
   - в) з чого воно,
   - г) як ним стружать (зазначити ввесь процес).
10. Очищають глину пальцями:
    - а) від чого й
    - б) яким шляхом.
11. Крім зазначеного, яке ще вживають знаряддя для очистки глини.
12. Кавалки, в які складають глину перед виробництвом:
    - а) які мають назви,
    - б) де вони перележують.

II. Майстерня.

1. Який вигляд майстерні:
   - а) зовнішній,
   - б) внутрішній.

в) з чого вона й коли збудована,

г) чим накрита й т. ин.

Примітка: Подати план, а як можна, то й розріз майстерні, при чому накреслити на ньому всі ті місця, як на дворі, так і в середині, що стосуються до гончарства, напр.:

а) де лежить глина необроблена,

б) де обробляють глину,

в) де готова глина для виробництва,

г) місце розташування кружала,

д) де сохнуть горшки,

е) де виготовляють молок (жорна),

є) де варять поливу,

ж) місце, де стоять жорна й т. ин.

Як план помешкань, так і все знаряддя, приладдя й предмети, які виробляються, подаються в певному маштабі, з додержуванням метричної системи.

III. Ганчарський станок та праця на ньому.

1. Які є місцеві зразки ганчарського кружала (станка).
2. Які назви місцеві:

   а) станків (кругів),

   б) різних їхніх частин.
3. Як ці станки (кожен зокрема) збудовано.
4. Яка різниця межі „шльонским“ та „волоським“ станком.
5. Для того, щоб станок (круг) по можливості був не хибкий, то як його:

   а) припасовують,

   б) до чого.
6. Для чого вживають „копил“ чи то „лисичку“ і які вони на вигляд.
7. Крім власних пальців — яке ще є допоміжне знаряддя у ганчаря підчас виробу посуду на крузі.
8. Зазначити всі тонкощі, — як ганчар проводить самий процес вироблювання певної посудини, починаючи з того моменту, коли він поклав глину на кружало й доки посудину не буде виліплено.
9. Яка роля ганчарського „ножа“ підчас вироблювання посуду на кружалі.
10. Чім ганчар зрізує вже готову посудину з кружала.
11. Де й як ганчар розташовує для висихання виліплений ним посуд.

Примітка: Як що знайдуться малярі, то варто подати малюнок „ганчар за працею коло кружала“.

IV. Посуд, що виробляє ганчар.

1. Які зразки глиняного посуду виробляє ганчар у себе на місці.
2. Які місцеві назви всякого зразку посуду зокрема, як от:

банька,	каганець,	мисочка,
близнята,	кадило,	тарілка,
ведмедик,	кубушка,	тиква,
гладишок,	кухлик,	чайник,
горщик,	макітра,	чашка,
глечик,	миска,	гозика і т. инш.

3. Чи не виробляють посуду, що нагадував би певних тварин, як от:

ведмідь,	козлик,	гусочка,
баранець,	півник,	качечка й т. ин.
коник,	(кугутик),	

4. Які взагалі виробляють дитячі цяцьки з глини (свистуни й т. ин.).
5. Які місцеві назви всякої з тих цяцьок з'окрема.
6. Який є спеціяльний посуд, крім варки в ньому їжи, на те, щоб тримати в ньому:

воду, сировець,
молоко, збіжжя й т. ин.

7. Які є окремі серії:

а) макітер,
б) ринок і т. ин.

8. Яка форма посуду для:

а) сирної паски,
б) на бабу (хлібну паску),
в) для виготування колива й т. ин.

Примітка: Пильну увагу звернути на форму так званого „ритуального посуду", себ-то посуду, що його вживають для приготування їжи підчас родин, хрестин, весілля, похорону, за певного свята, для лікувань і ин.

9. Звідки місцеві ганчарі навчались виробляти певну окрему форму посуду.

V. Полива (поливо).

1. Роблять поливу:

а) з чого,
б) як.

2. Здобувають матеріял на поливу:

а) де,
б) в якій кількості.

3. Як що полива робиться (мелеться) на жорнах, то:

а) які припаси йдуть на те,
б) яка кількість усякого з'окрема.

4. Яка буває полива:

а) рідка чи
б) густа (суха).

5. Як що поливу накладають суху, то як роблять, щоб вона трималася на посуді.
6. Накладають поливу:

а) до випалювання посуду чи
б) після випалювання.

7. Як що колись поливу накладали після першого випалювання, то:

а) з якого часу перейшли на инший спосіб,
б) звідки пішов новий спосіб і
в) хто й яким шляхом його завів.

8. Що роблять для того, щоб неполиваний горщик (замісць червоного, білого) виходив цілком чорний.
9. Робити горшки чорними навчились:

а) коли,
б) звідки,
в) через кого.

Примітка: Подати малюнок, а при можливості й модель жорен, на яких мелють, „молок" і т. н., зазначивши місцеві назви всякої їхньої окремої частини.

10. Чім фарбують по поливі, щоб вона була:

а) чорна,
б) зелена,
в) жовтогаряча,
г) біла й т. ин.

VI. Размальовування посуду (орнаментика).

1. Фарби, якими малюють по поливі готуються:
   а) з чого,
   б) як.
2. Звідки здобуваються:
   а) матеріял на фарби,
   б) сама фарба.
3. Як що розмальовують неполиваний посуд, то для того чи вживають:
   а) палець,
   б) ніготь,
   в) паличку (з чого й яку на вигляді чи то
   г) перце й т. ин.
4) Процес фарбування чи то взагалі накладання на нього орнаментики проводиться:
   а) на чому,
   б) яким шляхом.
5. Як розмальовують неполиваний посуд матовою фарбою.
6. Яку ролю й коли саме в фарбуванні відограє товарячий ріг з перцем.
7. Які основні мотиви орнаментики:
   а) рослинні чи
   б) геометричні.
8. Які місцеві назви малюнків (орнаментики):
   а) рослинних (галузками, листя, ружа, яблука, грушки й т. ин.),
   б) тваринних (метелики, баранці, коні, волові очки, медведики й т. ин.),
   в) геометричних (кривульки, палі, паски й т. ин.).
9. Якщо малюють на посуді обличчя видатних осіб, то:
   а) яких саме,
   б) які місцеві назви цих малюнків,
   в) коли, звідки й яким шляхом вони повелись.
10. Поле (на якому посуді), по якому роблять малюнки:
   а) якого коліру,
   б) яким шляхом його накладають.
11. Звідки місцеві ганчарі навчились:
   а) малювати взагалі,
   б) всякого певного малюнка зокрема.
12. Малюнки з натури беруть:
   а) хто з ганчарів,
   б) з чого (з квіток, листочків, з тварин і т. ин.),
   в) яким шляхом.

VII. Горен. Укладування й учереплювання посуду.

1. Які місцеві назви:
   а) горена,
   б) всякої його окремої частини.
2. Який зовнішній вигляд:
   а) горена: в цілому, з надвору,
   б) всякої його окремої частини:
      1) з надвору,
      2) в середині.

3. Скільки в горені прогонів для проходу полум'я.
4. Яке є знаряддя для певної праці при горені.
5. Як розташовують у горені горшки, щоб вони підчас випалювання не розсунулись, а також, щоб полум'я охоплювало їх звідусюди.
6. Учереплюють посуд з надвору, щоб не задував вітер:

а) чим і
б) як.

Примітка: З горена подати:

1) малюнок зовнішнього його вигляду,
2) план і розріз,
3) розміри всякої окремої частини.

7. Яке вживают допоміжне знаряддя при горені.

VIII. Паливо й випалювання посуду.

1. Яке вживають паливо підчас випалювання посуду.
2. Як що палять дрова, то:

а) яка порода дерева,
б) яка порода дерева краще.

3. Яких властивостей треба додержуватись підчас випалювання горшків, зокрема таким паливом, як от:

а) солома,
б) торф,
в) кізяк,
г) осичина,
д) дуб, грабина чи то соснина,
е) корчі й т. ин.

4. Яким шляхом провадиться випалювання посуду вдруге, як уже:

а) один раз обпалений посуд, покритий поливою,
б) пофарбований без поливи.

5. Які ознаки того, що посуд випалився.
6. Яким шляхом розхолоджують випалений в горені посуд, щоб він не порепався.
7. Скільки часу потрібно на розхолоджування випаленого посуду:

а) без поливи,
б) чорного,
в) полив'яного й т. ин.

Примітка: Краєзнавці, які побажали б одержати докладніші вказівки що до роботи в даній галузі, можуть звертатися безпосередньо до автора на адресу: Житомир, в. К. Лібкнехта, 10, зав. відділом побуту Волинського музею В. Г. Кравченко.

(Далі буде).

С. Постригань.

До вивчення флори України.

Рослина є тією живою зеленою машиною, що, використовуючи енергію сонячного проміння, перетворює мертву природу в найцінніші й найдивовижніші продукти життя. Тільки рослина невідкритими й невивченими ще складними лабораторіями, захованими в її зеленій тканині, може утворювати безпосереднє з землі, повітря й води складні органічні матерії, чого не можуть зробити найскладніші й найдосконаліші лабораторії вчених цілого світу.

Спокон віків пралюдина почала використовувати рослину та її продукти для своїх потреб, виділивши для цього цілу низку рослин культурних, початок культури яких ховається в невідомих глибинах віків. Народнє господарство в великій мірі побудовано на рослині та її продуктах. З розвитком людського життя та зростом культури поширювалося й удосконалювалося вивчення всіх рослин, що ростуть на земній кулі в різних країнах. Для поступу людства дуже важливим є пізнання не тільки комплексу рослин сьогоднішнього сільсько-господарського значіння. В господарстві й економії природи всі рослини однаково важливі, а пізнання їх—то є пізнання природи країни, шлях до опанування тією природою та до раціонального господарювання. Рослинність певної країни є функцією цілого комплексу природніх умов і складалася в процесі довгого історичного розвитку від найдавніших часів. Зрештою людина навчається в певній мірі використовувати сьогодня для своїх потреб і ті численні рослини, що вчора ще були нікому непотрібним зіллям.

Крім використання різних культурних та диких рослин для безпосередніх потреб людини, вивчення поширення їх (ботанічна географія) розкриває нам часто нові сторінки з історії минулого та допомагає пізнавати складну природу краю.

Природу нашої країни взагалі, а рослинний покров її з'окрема, вивчено ще дуже мало, а до того й нерівномірно, випадково. Мало не на кожному місці дослідувач знайде непочаті лани для своєї праці. Ось чому пізнання рослинности мусить у краєзнавчій роботі зайняти одне з центральних місць при вивченні природи нашого краю.

Завдання складне й праці багато, але праця на цій ниві є дуже вдячною, бо кожний найменший крок може дати часом цінний матеріял і внести цеглину на велику будівлю науки пізнання краю.

Програм вивчення рослинности.

I. Вивчення флори району: збирання гербарної колекції, складання каталогу флори району.

II. Вивчення окремих рослинних формацій: ліси, степи, луки, болота і т. ин.

III. Докладне вивчення окремих видів та груп диких та культурних рослин сільско-господарського значіння: кормові рослини, споживні, олійні, цукрові, медодайні та пахучі рослини, отруйні й шкідливі рослини для людей і для худоби, лікарські рослини, косметичні, текстильні, фарбувальні, чинбарні, будівельні, рослини кустарних виробів, декоративні рослини і т. ин. (Радимо скористувати для цього анкету для вивчення диких рослин с.-г. значіння, складену Науково-Дослідчою Катедрою с.-г. ботаники—Харків, Пушкинська 80).

IV. Вивчення бур'янів та способів боротьби з ними.

V. Вивчення способів підняття продуктивности природніх та культурних ланів.

I.

Найперше завдання краєзнавця—ботаніка полягає в вивченні рослинного населення свого району, в складанні його інвентарю. Найлегче дійти до цього шляхом збирання можливо повної колекції всіх видів рослин, инакше кажучи, *складання гербарія місцевої флори.* Цілком зрозуміло, що не одні й ті ж рослини складають собою ліс, степ, луки, болота, не однакова флора пісків, вапняків, камянистих відслонень, не однаково формується рослинність на високих рівних місцях (плато) і в долинах, балках, по схилах, обернених у різні сторони світу і т. ин. Рослинне населення різних формацій та різних природніх умов мусить знайти своє місце в гербарії місцевої флори.

Збираючи рослини для гербарію, треба додержуватися таких головніших правил:

1. Зіллясту рослину треба брати цілу з корінцем, корняком, цибулькою, бульбою то-що, старанно підкопуючи її міцним ножем або копалкою. З дерев та чагарників брати, звичайно, гілочки, а з дуже рослого зілля—окремі характерніші частини: вершки з квітами чи овочами, додаючи до них долішні та середні листки, часті коріння і т. ин.

2. Збираючи рослини, треба зразу ж, доки вони не зів'яли, закладати їх у папку з папером, кожний вид рослини у окремий аркуш, вкладаючи в той же аркуш і заповнену тут же етикетку розміром на $^{1}/_{16}$ звичайного аркуша паперу до писання.

3. На етикетці про кожну зібрану рослину треба записати такі відомості й у такому порядкові:

а) Наукова латинська назва рослини, як що вона відома, а то залишити місце для неї.

б) Назва місцева народня; як що є кілька назв, то всі записати.

в) Місцевість, де зібрано рослину (округа, район, село, хутір).

г) Природні умови, в яких рослину зібрано: в бору, в дубовому лісі, на луці, на болоті, на схилі (якому), в бальці, в долині якої річки і т. ин.

д) Як дуже поширена ця рослина там: суцільні зарості, густо, часто, рідко, поодиноко чи трапилася тільки одна рослина.

е) Якої височини досягає рослина та чи обганяє вона своїм ростом основну масу рослинного покрову, зливається з нею чи нижче основної маси рослин у даній формації.

є) Що відомо про рослину: корисна вона чи шкідлива, чим саме і т. ин.

ж) Коли зібрано та хто зібрав (чіткий підпис).

4. Вкладаючи довгі рослини, що не вміщуються в папку з папером, треба їх перегнути в 1—2 місцях, подавивши спочатку те місце, де треба перегнути, щоб не поламати.

5. Повернувшися з екскурсії додому, треба зразу ж передивитися збори за день, трохи розправити ті рослини, що вложилися в папці не гаразд, але не треба штучно їх розправляти, щоб не порушити їх

нормального природнього вигляду. Краще зразу ж їх перекласти в сухі аркуші паперу, кожну рослину з своєю етикеткою в окремий аркуш. Разом з тим треба пильнувати, щоби рослини в аркуші по можливості не налягали одна на одну своїми частинами (гілочками, листям). Коли одної рослини зібрано більше екземплярів ніж їх може добре вкластися в аркуш, —треба вложити їх у 2 чи 3 аркуші, переписавши до них і відповідну етикетку. Це будуть так звані *дублети*.

6. Аркуші з рослинами треба ще прокладати порожніми сухими аркушами паперу, вкладаючи їх між аркушами з рослинами по 1—2, а то й більше, залежно від того, мало чи дуже соковиті рослини заложено сушити. Краще нарізно сушити дуже соковиті й мало соковиті рослини. Мало соковиті рослини сохнуть швидко, а соковитіші— довше.

7. Складені отак кожних 10—20 аркушів з рослинами слід спресувати й сушити на сонці або в сухому теплому місці. Спресувати можна між двома дощечками, нагнітивши їх камінем чи чим иншим, але треба вважати, щоби не порозчавлювати рослин. Звичайно досить 5—10 кілограмів. Краще ж сушити в спеціяльних сітках, що легко зробити й самому. Дві рямці, розміру приміркно 32 × 48 центм., обшиваються фанерою, в якій густо провірчуються дірочки, як для решета, або ж такі самі рямці затягуються дротяною рідкою сіткою. Заклавши між дві таких сітки заготовлені для сушки рослини, стягують їх шворкою чи ланцюжками й вішають десь на сонці чи в теплому сухому місці.

8. Закладені для сушки рослини треба переглядати що-дня, вибираючи з поміж них аркуші з сухими рослинами та замінюючи вогкий прокладений папір на сухий поміж тими аркушами, де ще рослини не висохли. Добре висушена рослина має гарний свіжий вигляд, не гнеться від власної ваги й не холодна, як прикласти до неї щоку. Пророблюючи всі ці операції, треба пильнувати, щоби етикетки завжди залишалися при своїх рослинах. Гербарій без етикеток не має ніякої наукової вартости.

9. Вогкий папір треба добре просушити, після чого він знову годиться для збору й сушки нових рослин.

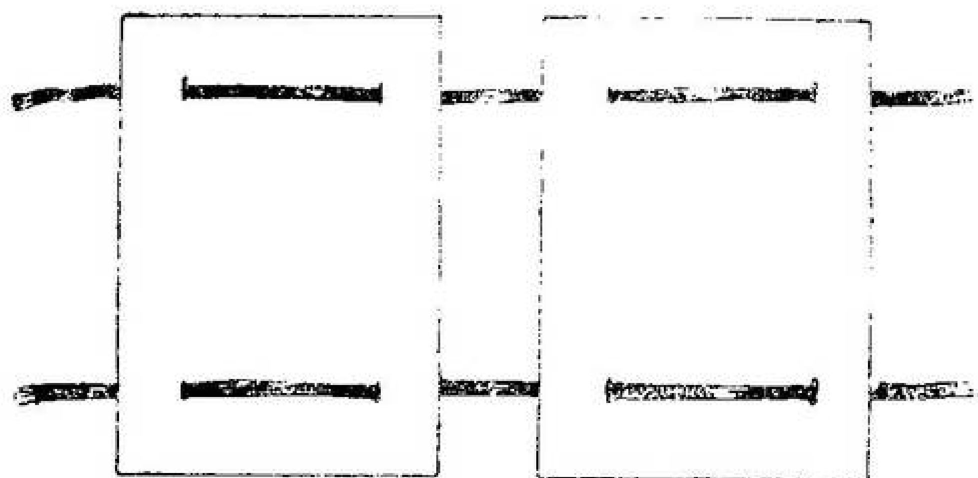
10. Для збору й сушки рослин треба брати такий папір, що добре вбирає воду (бібула, обгортний папір, газетний то-що). Нарізати його треба так, щоби аркуш, перегорнений удвоє, мав нормальний гербарний розмір 28 × 43 центм.

Сухі гербарні рослини з етикетками стають документами, цінним матеріялом, що на його підставі спеціялісти вивчають флору країни. Зложений акуратно в папки гербарій треба зберігати в сухому місці й безпечному від шкідників. Протягом кількох років у такий спосіб можна скласти повний гербарій, у який увійдуть майже всі представники місцевої флори.

Поруч з такою роботою краєзнавець-ботанік буде в міру можливости й визначати рослини свого району по визначниках, устано-

влюючи для них, крім народніх, і наукові латинські назви. Для перевірки своїх визначень та для визначення трудніших і невизначених форм слід посилати комплекти зібраних гербаріїв з нумерованими

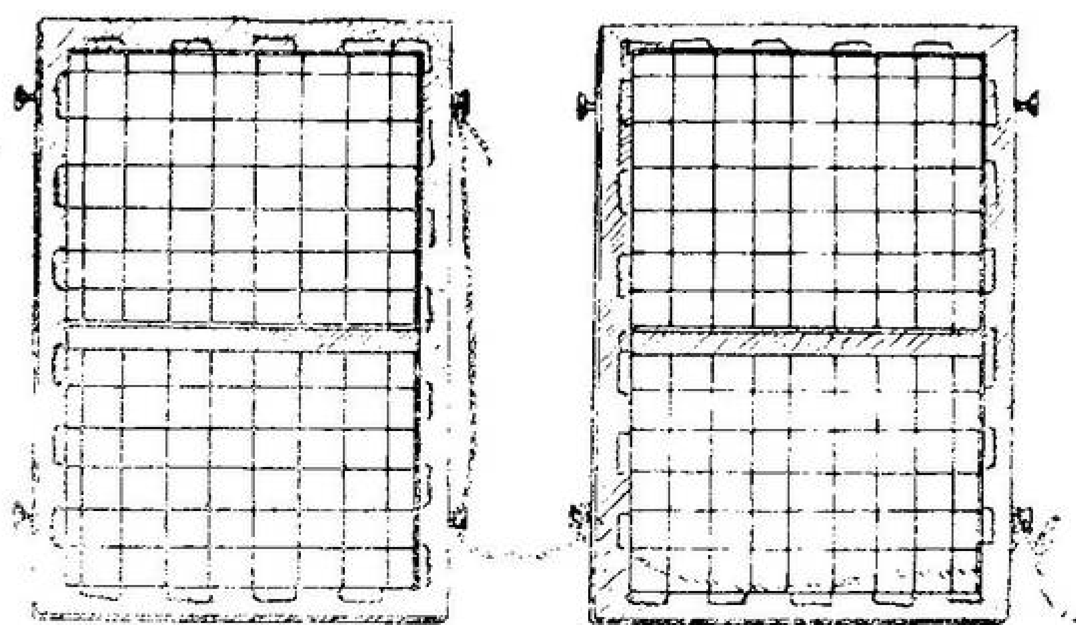
Малюнок 1.

Зразок гербарної папки з картону. Розмір 30×40 центм.

етикетками до центральних ботанічних установ (у Києві — Ботанічний Кабінет Академії Наук, у Харкові — Ботанічний Сад і инш.), залишаючи у себе дублети з тими ж самими нумерами на етикетках. Спеціялісти

Малюнок 2.

Зразок пресувальки. Деревяні рамці заплетено дротом.
Розмір 22×18 центм.

зазначених установ охоче перевірять і точно визначать переданий гербарій та надішлють краєзнавцеві список переданих рослин.

На підставі зібраного, систематизованого й визначеного гербарія й запис'в спостережень можна приступити до складання каталогу рослин свого району, завівши для кожного виду рослин окремий аркушик (приміром 1/4 аркуша звичайного паперу), на якому буде записано наукову латинську назву рослини, народні її назви у місцевого

населення, особливості розповсюдження в районі, природні умови, в яких вона трапляється, час цвітіння, овочування, біологічні особливості, про її корисне чи шкідливе значіння в господарстві та инші до неї зауваження дослідувача. Такий каталог буде хорошою основою для дальших глибших дослідів і легко доповнюватиметься в міру детальніших обслідувань.

Доповнюючи та поглиблюючи вивчення рослинности свого району, дослідник-краєзнавець знайде чимало цікавої й корисної для науки й практики праці. Рослинний покров рідного краю буде для нього не німим випадковим явищем, а живим і барвистим килимом, на якому розгортається різноманітне й вічне життя — боротьба.

І. Савяк.

Чинбарство м. Новомосковська.

Історично-економічний нарис.

Чинбарство в м. Новомосковську було з давен-давна одним із самих головних і прибуткових кустарних занять його мешканців, а особливо тих із них, що жили на передмістю „Поділ" понад річкою Самарою, захоплюючи також маленький поселок „Глоди" й друге передмістя „Перевал", що відділяється від міста тільки річкою.

Ця галузь кустарного виробництва в свою чергу дала почин иншим галузям занять, як-от: кравецтву-кожушництву, шаповальству, шевству та лимарству-шорництву.

Всі чинбарі по роду своїх занять поділяються на три галузі — категорії:

1. Чинбарі-кожем'яки.
2. Чинбарі-кожушники-шаповали.
3. Чинбарі-лимарі-сідельники.

Перші з них, кожем'яки, чинили кріпку, тверду кожу на підошви, підметки, закаблуки, чоботи, черевики, халяви, союзи, пришви, ремінні паси та пояси для підперезування.

Другі — кожушники-шаповали, вичинювали овечі шкури з вовною на кожухи, чумарки, шуби, шапки. Від роду своїх занять шаповали одержали прізвища „Шаповаленки", які до цеї пори працюють на передмісті „Ковалівка" й до сьогоднішнього дня й живуть з цього кустарного промислу — чинбарства.

Треті — лимарі-шорники-сідельники чинили шкуру, так звану „сирець", білу „сиромятину". З цієї шкури вони-ж таки сами шили різну збрую на коні, як: уздечки, хомути, сідла, ременні посторонки до хомутів, плели канчуки, нагайки та ціпов'язи (для звязування бильна з ручкою ціпа).

Ремеслом цим займались цілі сем'ї. Від дідів — прадідів, від батьків на синів, від синів на внуків, із роду в рід переходило це кустарне ремесло з покоління на покоління, мов-би яка спадщина, передавалась ця спеціяльність виробництва — чинбарства, й так це йшло з різними перемінами аж до наших сучасних днів.

Від половини XVII віку аж до наших часів на протязі довгих століть розвивалась та кустарна промисловість і давала сотням сі-

мейсг працю, хліб, прожиток, а то й не одним із них великі бариші — прибутки.

В організаційному відношенню, як окремий цех, вони становили доволі сильну, організовану, з певними правилами громаду, в яку приймали й давали змогу працювати тільки тим, хто пройшов певний час практики — навчання в хазяїна майстра-чинбаря.

Після того такий учень — підмайстер, звичайно його сини, внуки або-ж хто з його рідних, ставали до спільного діла з правом участи в прибутках на рівні з иншими членами майстерні, або відокремлювалися й відкривали свої власні майстерні самостійно.

Були й такі чинбарі, бідні — пролетарі, специялісти в свойому ділі, які не мали ніяких засобів, ні своїх майстерень, ні сировини, ні власної хати, а тому йшли вони внайми до багатих майстрів — хазяїв і там наймались та працювали поденно. Їх і звали відтого поденщиками.

Вироби свої в виді готових, вичинених шкір, чинбарі продавали на місцевому базарі в самому Новомосковську шевцям на шиття чобіт, халяв, черевиків, союзів, пришв; кравцям-кожушникам — на кожухові чумарки, шуби та кожухи; шапкарям — на шапки (чорні, смушеві й сірі) або віддавали гуртом на замовлення крамарям, що закуповали у чинбарів цілі партії шкур, збруї, кожухів, шапок й везли їх на ярмарки по різних містах України: Дніпро-Петровськ (Катеринослав), Нікопіль, Мелітопіль, Маріупіль, Харків і Полтаву, і там весь крам цей продавали з великими баришами й поверталися назад з иншим крамом, як-от: сіллю, хустками, сукном, кермиком для дубління кож (Маріупіль), фарбами для фарбування одежі й шкури, залізом та порохом для рушниць. *)

Чинбарство міста Новомосковська в минулому.

Для кращої ілюстрації, для повного зрозуміння великого економічного значіння, що його мало чинбарство й инші галузі кустарного виробництва для мешканців м. Новомосковська, я наведу список родин, що з роду в рід, століття за століттям жили з цього промислу; багато-багато з них вже розгубилось на великому житьовому шляху, багато з тих родів лягло на вічний відпочинок, деякі покинули Новомосковськ і переселилися на инші місця: в Нікопіль, Великий Токмак, Запоріжжя, Маріупіль, Роздори.

При обслідуванні передмістя Подолу, мені пощастило познайомитись з одним старожилом м. Новомосковська, цікавим дідусем 82 р. від роду, вже майже сліпим, ім'я його Ларійон Ількович Суддя, який сам довго жив на Подолі і знає добре це передмістя, займався сам чинбарством і знає всіх бувших (умерших) чинбарів, їх садиби, хати,

*) Відомості взято в старих чинбарів на Подолі в Новомосковську, а саме від Дорошенка 98 р. й Зайченка старого. Авт.

двори знає як на мані. Я з ним обслідував весь Поділ і докладно записав усі сім'ї чинбарів, їх минуле й теперішнє, а також й инших мешканців цієї частини міста. Він знає історію чинбарства 60 літ тому назад або й більше.

Список цей охоплює неповно всіх умерших чинбарів, але других засобів узнати про цих кустарів мені не представлялось змоги. Архівів і письмових документів в м. Новомосковську зараз ніяких не-має, але матеріял цей являється до певного ступня цікавим тим, що він даний безперечним свідком минулого, що тут жив, працював і провів більшу частину свого життя на цьому виробництві. *)

Визначніші сім'ї, що жили на Подолі й жили з цього кустарного промислу й частинно вже вимерли, або переїхали на инші місця, є такі:

Чинбарі-кожем'яки:

Безсалько, чинили кожу на взуття (юхта)
Водолозський,
Горевський, вулично Зуб,
Гончепко, „ Бублик,
Гаджевал Антон Павлович, дуже багатий був чинбар,
Грабар Юхим, чинив ремениі паси,
Дорошенко, вулично Прискока,
Дяченко, вулич. Кобильник,
Дмитренко,
Зінець,
Зайченко, вулич. Пискун,
Закрепа Тимофій,
Закрепа Данило,
Іваниця Антон,
Кислий Андрій, виїхав у Нікопіль і там умер,
Кіндратенко, вулич. Джура,
Кіндратенко, „ Сюдо,
Корсунський, „ Регедзуля,
Коба Грицько, батрак-поденщик,
Корсунський Василь, виїхав у Запоріжжя й там помер,
Косенко, вулич. Мотроненко,
Копайгора Яків (батько),
Копайгора (син),
Клинець,
Ключка,
Кібець Савка, батрак-чинбар - поденщик,
Капустян,
Капуця,
Лихо Антон (старший брат),
Лихо (середній брат),
Лихо (молодший брат),
Бобатий, чумакував також з шкурами в Крим,
Маджара Корній,
Мешко Іван (умер п'яний на базарі),
Мешко Петро,
Мешко Василь,
Мешко Семен Хведорович, повісився з горя через жінку,
Миршавий,
Прищ,
Пахольський, вулич. Рижий Овисько (батько),
Пахольский (син), повісився з горя, загубив гроші,
Попсуй Тимофій,
Суддя Гнат Микитович,
Сірий Антон Павлович,
Ухналь,
Цимбал Ілько,

*) Відомості за 70-ті роки. — *Авт.*

Чибуряк — вулич. Ухналь (старш. брат),
Чибуряк-Ухналь (молод. брат),
Чуприна Іван,
Чуприна Тимофій,
Чуприна Антон Павлович,
Чуприна, вулич. Кипа,
Шаповал, вулич. Коверя,
Шепель, вул. Василиненко,
Шпуй.

Чинбарі-кожушники:

Шалашний,
Пругло.

Лимарі:

Мірошниченко, вулич. Куреький,
Глазун, вул. Понька.

Кустарі-шевці на передмістю Поділ, вже вмерлі:

Бакута,
Веригора Іван Якович,
Зимовниченко, вулич. Ковбаса,
Грабар Савелій, вулич. Ярошенко,
Жданенко, вулич. Підхвебеленко-Пердижечка,
Коваленко, вулич. Грос, зайшлий німець, лишився жити,
Крамаревський,
Коваленко, вулич. Отер-Валуй,
Кузьменко Данило,
Курочка (перейшов в Глоди—вмер),
Карпенко Прокіп,
Миргородський, вул Бузина,
Махно Яків (переїхав у Маріуполь і там помер),
Майстренко,
Мисочка Марко,
Педьчга Логвин,
Педьчга Тихін,
Панасенко,
Погорілий,
Парасочка, вулич. Клацай,
Підхомок Данило,
Підхомок Василь,
Рудий, вулич. Іваненко — шив виключно черевики,
Розсолода Павло,
Стрікатий, вулич. Патлашів,
Яременко, вулич. Карасир,
Сокіл, вулич. Ступка Яків,
Сопільняк, вулич. Пеклеца,
Савченко,
Сірий, вулич. Миршавка,
Цимбал Іван,
Чорний, вулич. Лапшидак (переїхав у Роздори до поміщика на роботу й там помер),
Шпак Яків,
Якименко, вулич. Кожушник,
Юлка, вулич. Сидір.

Кустарі-кожушники (вмерлі) на Подолі. Кравці.

Будник,
Дорош,
Олійник Сузим,
Поренко,
Пойдун Савка (батько),
Пойдун (син),
Пойдун (унук),
Устименко вулич. Базарненко, Федот,
Устименко—Базарненко Яків,
Устименко—Базарненко Лаврин,
Устименко—Базарненко Павло,
Крім кравецтва вони чинили шкури чинбарювали.

Кравці-кустарі-різники.

Шалашний,
Олійник,
Кобильняк,
Кравченко,

Кравці одягу:

Поповька, Кришка.

Різники овець.

Спеціально різали вівці та худобу.

Махно, Нероденко, багатий був, Гаджквала Юрко, Клименко, Коцевал, Різників—вулич. Кононенко (батько), Різників—Кононенко (син), Різників—Кононенко (унук).

Чумаки.

Возили кожу й привозили сіль і кермек для дубління шкури.

Вовкулак Тимофій, Хоменко, Недвига, Рак.

Торговці шкурами:

Щедровський, Ворон Софрон, Саєнко Корній, Кролиха (жінка, сама торгувала).

Сучасне чинбарство міста Новомосковська в 1926 р.

Із всіх тих сімейств лишилися тільки останки—це справжні могікани—колишні заможні міщани кустарі-чинбарі, що що-разу більше, під впливом нових економічних форм та вимог життя, зникають, біднють, переводяться, покидають це виробництво, ідуть шукати инших занять, наприклад: беруться за торгівлю, ізвозчикують, або йдуть в инші місця на переселення, аж на Дон (Клименко й инші), а звідтіль приїздять до м. Новомосковська, закуповують цілі партії готових шитих чобіт у місцевих кустарів-шевців на передмістю Перевал і везуть до себе додому й там продають їх з добрими баришами.

Поданий нижче список сучасних чинбарів-кустарів найкраще покаже нам картину повільного занепаду цієї галузі кустарної промисловости в м. Новмосковьську.

Приходять нові часи, нові форми економічних обставин життя, кустар уступає місце фабричному станкові, індивідуальні форми обробки шкур заміняються колективними, а звідціль і вичинка шкури дешевша, й собівартість такої шкури менша, а тим самим ціни на кожі для споживача приступніші. Конкуренція кустарів стає що-далі то слабіша, й недалекий той час, коли це виробництво стане тільки спомином в оповіданнях старих дідів, які внукам своїм будуть переказувати про ті події, як щось дуже далеке, минуле, як зараз говорять про чоботи „під завить", а вже ніхто з теперішніх людей не вміє гаразд розповісти, як шились ті чоботи, який мали вигляд (були колись такі, говорять, „під завить", та ще й шкапові, це є з кінської кожі, зі шкап, „та тепера минулось все, прийшла нова мода, а та заниклась—забулась").

Із чинбарів-кожемяків, які зараз живуть і чинять шкуру на юхту, є такі:

Зайченко Самойло—Пискун, 50 літ,
Зайченко Данило (його син),
Зайченко Микита (його син),
Дорошенко Микита, 45 літ,
Щпуй Петро, 45 літ,
Едельман Мишка,
Едельман Яшка (два брати єврєї), по 30—36 років.

Чинбарі-кожушники—шаповали.

Очеретяний Іван—Рябий.

Чинбарі-шорники—лимарі.

Чинять кожі й самі шиють упряж.

Іванченко Карпо—Недвига, Іванча, 50 років,
Коваркін, 48 літ,
Полтавець Яків (Яшка Лимарь) 48 р., (дуже старий рід чинбарів),
Остроухів Олексій, 38 років,
Корягин Тонкий, 38 р.,
Мірошниченко, 40 р.,
Ковінка Хведір (батько) 60 р.,
Ковінька Василь,
Ковінька Йосип, 32 р.,
Доротевко Андрій, 40 р.,
Дорошенко Іван, 45 р.,
Сірий Яків,
Сірий Михайло,
Носів Арсентій, 46 р., поденний,
Рідників Василь,
Лупенко Іван—Володька, 40 літ,
Коваль Григорій—Кацап—Повстяник, 38 р.,
Яшний Борис, 45 р.,
Яшний Петро, 27 рок.,
Мусюрда Василь—Цилюрник,
Коваленко Архип—Валуй, 45 р.,

На загальне населення Подолу в 1220 чол. цифра 30 в порівнянню з минулими часами, ясно говорить за те, що чинбарство, правда, помалу, але неухильно йде на скорочення, під впливом нових колективних форм виробництва. По літах—вікові чинбарів видно, що молодих майстрів нової зміни майже немає, це всі чинбарі середніх літ: 38, 45—50 років.

Нові економічні форми, нове виробництво, простосовані до розвитку техніки й потреб сучасного населення, впливають помалу на занепад чинбарної кустарно-промисловости м. Новомосковська.

ЖИТТЯ КРАЄЗНАВЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.

Бердичівська округа.

В кінці березня відбулися організаційні збори краєзнавчого Т-ва в м. *Погребище*. Оргбюро, яке працювало до того часу і мало своїм завданням підготовити справу заснування Т-ва, відчиталося в переведеній роботі, і на його місце було обрано Правління з п'яти чоловік.

В склад Т-ва увіходить 75 чоловік, з них 5 членів партії та 33 комсомольця. Для ведення дослідчої роботи утворено три секції: природничу, історично-етнографічну та соціяльно-економічну. Т-во приступило до встановлення постійного звязку з Бердичівським Краєзнавчим Т-вом, УКК і УАН.

Білоцерківська округа.

Округове Краєзнавче Товариство засновано в травні 1926 р. і нараховує зараз в своєму складі 41 члени. Поруч з провадженням дослідчої роботи Товариство підготовляє видання краєзнавчого збірника „Білоцерківщина".

Дніпропетровська округа.

В процесі праці *Новомосковського* Педтехнікума на полі краєзнавства виникла пекуча справа заложення краєзнавчого музею, де б можна було згрупувати ввесь матеріял, експонати й досліди, та який став би постійним осередком праці в цьому напрямку й на майбутнє.

Та на шляху до здійснення цього діла стали великі труднощі: брак грошових фондів, помешкання, палива, світла, й тільки з початком 1926/27 шк. р. Комітет Педтехнікума зміг рішуче поставити справу заложення музею на реальний ґрунт.

Основою заложення музею були в першу чергу праці студентів по обслідуванню економічного, історичного та культурного стану м. Новомосковська та його району.

Студентство Педтехнікума, учні агро-профшколи, населення міста, установи радо відгукнулись на це діло, й пішла жвава праця по збиранню експонатів та улаштуванню краєзнавчого музею.

Зараз музей має такі відділи:

I. Історичний:

а) Фотографічні знимки будинків м. Новомосковська та його району.

б) Малюнки, рисунки, плани церков, домів, старі плани міста Новомосковська (128 років) старі плани-мапи землекористування до революції.

в) Старі портрети місцевих осіб, мальовані олійними фарбами.

II. Етнографічний:

а) Народні пісні — збірник, зібраний студентами Педтехнікума, друкованих сторінок 166 велик. формату.

б) Вишивки — на сорочки, рукава, коміри, переди-манішки, підтички, рушники та замальовані зразки килимів із сел Новомосковського, Перещепинського, Верхнє-Дніпровського, Магдалівського та Павлоградського районів.

в) Дитячі забавки: луки, самостріли, лямки, одяг, дитяча мебля кустарного виробництва в м. Новомосковську.

III. Економіка місцевого краю.

а) Місто Новомосковськ: 1. Комунальне господарство. 2. Податки. 3. Оренда. 4. Торгівля. 5. Базар. 6. Держ-промисловість 7. Школи. 8. Парт. і проф.-організації.

б) Район: 1. Населення. 2. Соц. і нац. склад його. 3. Типові господарства бідняка, середняка, заможника. 4. Колгоспи. 5. Артілі 6. Бжільництво. 7. Рибальство.

Цей відділ утворено з праць-обслідувань студентів Педтехнікума, які в формі окремих книжок поступили в музей з ілюстраціями,

картограмами, діяграмами, піктограмами та статистичними даними.

в) Кустарний відділ:

1. Чинбарство. (Обслідування) — стаття.
2. Шевство — приладдя.
3. Ковальство — експонати:
4. Кошикарство — „
5. Бляхарство — „
6. Столярство — „
7. Бричечна пром. — „

Всі речі до цього відділу подаровано для музея кустарями.

IV. Дитячі вироби з Дитбудів в місті Новомосковську.

Характерна робота безпритульних: фінські ножі із сталевих пружин, столових ложок (ручки), алюмінія, обручів, залізних ліжок, відмички до замків, коньки. Збірка ця — свідок молодих зусиль щось творити та вплив на творчість обставин життя.

V. Далі йдуть відділи, які безпосередньо не торкаються місцевого краю, а саме:

а) Нумізматичний:

1. Мідяні та срібні монети 800 шт.
2. Паперові — до революції і в час революції.
3. Медалі.
4. Закордонні монети.

Всі вони зібрані на території Новомосковського району.

б) Відділ старовинних речей:

1. Бронзова сокира римських часів із Херсона.
2. Світильник римських часів із Херсона.
3. Зуби мамонта, найдені в Дніпрі біля с. Паньківки.
4. Залізна лопата, якою копали чинбарі кермек.
5. Залізні стріли.

Речі ці подарували приватні особи для музею.

в) Збірка зажигалок (машинок) з часів великого голоду в 1921 р. 60 шт. різноманітних форм.

VI. Бібліотечка по вивченню місцевого краю 30 пр

Музей цей молодий, ще тільки розгортається, всього існує 8 місяців, але він має всі дані для поширення і може стати музеєм районового значіння.

Студенти Педтехнікуму, молодь інших шкіл в місті, само населення, установи надзвичайно прихильно відносяться до нього й є певна надія, що робота піде жваво, й він стане джерелом знань, дослідів та місцем праці для майбутніх робітників на ниві освіти, де вони навчаться, як треба вести таку справу, збірати експонати, як єднатися в гуртки на селах для вивчення природи, економіки, історії, побуту та культури місцевого краю. Матеріял повинен стати базою, на якій учитель зможе повести навчання за комплексовою системою в школах Соцвиху того району.

І. Савяк.

Маріупільська округа.

Осередком краєзнавчої роботи на Маріупільщині є Округовий Музей Краєзнавства, який має відділи: природничий, соціяльно-економічний та культурно-історичний, а також метеорологічну станцію.

Недавно при музеї відкрився ще один відділ — грецький, який поставив своїм завданням збірати та обробляти матеріяли, що стосуються історії грецького населення на півдні України, його побуту та економіки сучасного грецького села.

В своїй роботі музей спирається на сільських учителів, що з'являються кореспондентами музею і провадять краєзнавчу роботу по своїх школах в гуртках учнів.

В місті музей організовує зараз при своїх відділах гуртки спеціялістів для глибшого вивчення природи, культури та економіки краю.

В своїй науково-дослідчій роботі музей підтримує тісний звязок з Окрпланом, Окр. Зем. Відділом та Окр. Стат. Бюро, а також зі всіма відділами Української Академії Наук і секціями Сільсько-Господарського Наукового Комітету України.

Тульчинська округа.

В Гайсині утворено з місцевих громадських робітників організаційне бюро для підготовки справи заснування Краєзнавчого Товариства.

Уманська округа.

Краєзнавчий гурток при Округовому Музеї підготовив до друку збірник, у який входять статті, що освітлюють життя округи в різних її галузях.

РСФРР.

На вересень цього року в Москві скликається 3-я Всеросійська конференція по краєзнавству, що має своїм завданням проробити

низку питань про дальшу наукову й організаційну діяльність краєзнавчих організацій РСФРР і увязку її з роботою инших установ. В склад конференції входять всі члени ЦБК, делегати від місць згідно розкладці, від автономних областей, науково-дослідчих інститутів та наукових та педагогічних установ і організацій. Студентські краєзнавчі організації також посилають 10 делегатів по 1 від найбільших міст.

На конференцію закликано, яко гостей, з правом дорадчого голосу, представників краєзнавчих організацій инших Республік ССРР, в тім числі й УКК.

Центральні Установи Наркомосвіти, ЦСУ, Центрархів і ин. вищі державні установи, які в своїй діяльності торкаються краєзнавчих питань, також закликано з правом ухвального голосу.

Конференція працюватиме на пленарних засіданнях і в секціях, яких намічено три: організаційно - методична, науково - дослідча і секція шкільного краєзнавства.

БІБЛІОГРАФІЯ.

С. Ялі.

До справи вивчення грецького населення на Україні.

З приводу цілої низки історичних обставин, про греків на Україні зовсім немає літератури грецькою мовою (коли не зважати на церковні книжки й де-які листи фундатора м. Маріуполя, митрополіта Ігнатія).

Література про греків на Україні російською мовою також не може відповідати вимогам та потребам радянського читача, бо значна кількість її відноситься до 18 і 19-го століть і належить до творів церковних письменників, в кращім випадку — це роботи деяких буржуазних учених.

Найновішими надрукованими матеріялами про греків є відозва та протоколи буржуазно-націоналістичної організації „Союза греческого народа г. Мариуполя и его уезда" кінця 1917 року. Зовсім немає літератури, що освітлювала б історію та життя грецького населення України в сучасним розумінні.

Потреба в такій літературі дуже відчувається. Така література повинна стати основою краєзнавчої роботи, й сприяти та полегшити переведення низки заходів, що їх намічено національною політикою Радянської влади в галузі піднесення економічного та культурного розвитку грецької національности.

Потреба в розвязанні цього питання ставить в цей час перед нами завдання що до розшуку та вивчення принаймні цих існуючих матеріялів з метою розробки їх в марксівському освітленні.

За-для вивчення можна не понехтувати й тією напівцерковного характеру літературою, використовуючи її фактичні матеріяли.

Але складання такої бібліографії є справа великих труднощів тому, що вся ця література переховується не в одному місці, а її розкидано по руках окремих осіб, музеях, архівах, бібліотеках та ин.

Тому бібліографію нам довелося складати здебільшого на підставі вказівок, розпорошених по різних працях, а тому вона потрібує перевірки на підставі оригіналів.

Таким чином, складання бібліографії, систематизованої та серйозно-розробленої, можливе лише в тому випадкові, коли цій справі допоможе вся радянська суспільність по грецьких селах, окремі особи та установи, що мають зазначену літературу.

Де-хто може передати в розпоряджения грецької секції Українського Комітету Краєзнавства ті чи инші свої матеріяли, а инші (найбільше установи) принаймні повідомлять про ту літературу, яку вони мають, і дадуть можливість, в будь-який спосіб, використати ці книжки.

Зрозуміло, що найбільше в цьому напрямку буде зроблено місцевими краєзнавцями, що цікавляться цим питанням та вивчають грецьку національність.

В список увійшли матеріяли, що характеризують природні умови місць, де починалася грецька колонізація, історію цієї колонізації, в меншій мірі сучасний стан грецького населення, 1917 рік в житті греків і початки культурно-економічного відродження цієї національности в умовах Радянської влади.

Розміщено літературу в хронологічному порядку.

1. 1770.— Грамота Константинопольского патриарха о рукоположении протосинкела Константинопольской церкви Игнатия в митрополита Готфейского и Кафского. (Переховується в Московському архіві).

2. 1770.— Грамота Константинопольского патриарха 1770 года к христианам Готской Епархии с повелением им повиноваться митрополиту Игнатию. (Переховується в Московському архіві).

3. 1771.— Прошение митрополита Игнатия святейшему синоду от 29-го октября 1771 года. (Переховується в Московському архіві).

4. 1772.— Прошение митрополита Игнатия Екатерине II-й от 8 декабря 1772 года. (Переховується в Московському архіві).

5. 1772.— *Гильденштедт*, академик С.-Петербургской Академ. Наук. Исследование побережья Азовского моря в 1773—74 г.

6. 1779.— Грамота Екатерины II-й от 14 марта 1779 г (Переховується в Маріупільскому музеї Краєзнавства).

7. 1780.— Грамота Екатерины II-й от 21 мая 1779 г. (Переховується в Маріупільскому музеї Краєзнавства).

8. 1780.— Указ Азовской губернской канцелярии 1780 г. за № 1817. („Записки Одес. общества истории и древност." кн. IV).

9. 1780.— Правительственный Указ от 24 марта 1780 г.

10. 1782.— Описание городов и уездов Азовской губернии в 1782 г.

11. 1784.— Указ наместника Екатеринославского от 19 июля 1784 г. (Дело 1784 г. Мариупольского греческого суда).

12. 1785.— Указ наместника Екатеринославского от 1 августа 1785 г. за № 13830.

13. 1786.— Об оставшемся после смерти покойного митропол. Готфейск. и Кафайск. Игнатия имении. (Дело № 16 Мариупольской Городск. Управы).

14. 1791.— О переходе из Таганрога в Мариуполь присутственных здешнего уезда мест. (Дело № 40 Мариупольской Городской Управы).

15. 1793.— *Паласс.* Геологическое исследование Мариупольского уезда в 1793 г.

16. 1795.— Ревизские сказки г. Мариуполя 1795 г. (Переховується в Маріупільскому музеї Краєзнавства).

17. 1801.— Грамота Александра I-го от 29 декабря 1801 г.

18. 1824.— Записка министра финансов от 1824 г. о выделах из земель Мариупольских греков.

19. 1825.— Прошение греков правительству от 1825 г.

20. 1833.— *Иваницкий*, горный инженер. Геологическое описание Мариупольского округа 1833 года.

21. 1835.— *Сумароков.* Историческая картина Генуэзского поселения в Кафе. („Одесский Вестник" 1835 г. №№ 27, 28 и 30). (Переклад з французької книжки: „Histoire philosophique et politique du commerce, de la navigation et de colonies des amiens dans la mer Noire. A Venise 1789 par Phormaleoni".).

22. 1837.— *Кеппен, П. И.* О древностях южного берега Крыма. („Крымский сборник". С-пб).

23. 1841.— Прошение греков Правительству от 1841 г.

24. 1851.— *Серафимов, С., протоиер.* Писатели греческой церкви по падении Константинополя. („Христианские чтения").

25. 1859.— Указ правительства от 30 марта 1859 г. (Св. зак. IX 1876 г. ст. 534).

26. 1860.— Крымские мученики. („Херсонские Епархиальные Ведомости" № 2 за 1860 г.).

27. 1861.— Игнатий, митрополит Готфейский и Кафайский. („Иллюстрация" № 171 за 1861 год).

28. 1861.— *Серафимов, С., протоиер.* — Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря.

29. *Хартахай, Ф. А.* Христианство в Крыму. („Русское Слово").

30. *Хартахай, Ф. А.* Историческая судьба Крымских татар. („Вестник Европы").

31. *Чернявский, Григорий.* Протоиер. Сведения о гор. Мариуполе с его округом, составленные благочинным протопереем и настоятелем Мариупольского собора Гр. Чернявским.

32. 1867.— Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год

33. Статистическо-хронологическо-историческое описание Таврической Епархии.

34. 1869.— („Сын Отечества" от 20 мая 1869 г.).

35. 1873.— Готская Епархия в Крыму. („Журн. Мин. Нар. Просв." № .. от 1873 г.).

36. 1874.— *Броун, Ф. И.* Черноморские готы и следы долговременного их пребывания в Южной России. („Записки Академии наук" т. XXIV).

37. 1876.— *Бурачков, Пл.* Греко-Скифский мир на берегах Понта. („Журн. М. Н. Пр." № 12 от 1876 г.).

38. 1876—77—78.— *Василевский.* Русско-Византийские отрывки. („Журн. М. Н. Пр." 1876 г. № 3 и 6, 1877 г. № 1 и 6; 1878 г. № 1, 2 и 3).

39. Сборник событий в Новороссийском крае.

40. „Екатеринославский Губернский Вестник". (Статья с фотографическими снимками).

41. *Лепле, Муррисон, проф. Леваковский, Клемм.* Исследования с целью разыскания залежей минералов.

42. 1881.— *Конткевич,* горн. инженер. Геологические исследования в гранитной полосе Новороссии по восточную сторону Днепра,— с приложением геологической карты.

43. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии, составленная ее директором Г. И. Нейкирхом в 1881 г.

44. 1884—1916 — Протоколы Мариупольского уездного земского собрания. (Переховується в Маріупольському музеї Краєзнавства).

45. 1884—1916 — Отчеты Мариупольського уездного земства. (Переховуються в Мариупільському музеї Краєзнавства.

46. 1884 — Статья. („Таврические Губернские Ведомости" № 61 от 1884 года).

47. *Щербина,* свящ. Чествование памяти Высокопреосвященного Игнатия, 16 февраля 1886 г.

48. 1889.— *Василевский, В. Г.* Житие св. Стефана Сурожского. („Журн. М. Н. Просвещ." № 5, стр. 110, 140, 145).

49. 1890.— *Броун, Ф.* Мариупольские греки. („Живая Старина" за 1890 год).

50. 1892.— Новороссийский календарь на 1892 год.

51. 1892.— Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. Изд. попеч. Д. А. Хараджаева. Мариуполь 465 + 55 стр.

52. 1897.— *Александрович.* Краткий обзор Мариупольського уезда.

53. 1901.— *Каменский, И. В.* История одного дня. Мариуполь.

54. 1917.— Протокол заседания съезда представителей греческого народа г. Мариуполя и Мариупольского у., состоявшемся в Мариуполе 2 декабря 1917 г.— г. Мариуполь.

55. 1917.— Воззвание ко всем эллинам, населяющим город Мариуполь и Мариупольский уезд, от Совета Мариупольского союза греческого народа, г. Мариуполь.

56. 1925.— Протокол № 55—28 заседания президиума Мариупольского Окрисполкома от 22 сентября 1925 г. С выводами комиссии ВУЦИК'а по обследованию греческого населения в Мариупольском округе, гор. Мариуполь.

57. 1925.— *Абрамович, М.* Жилищный вопрос в греческом селе (с. Мало-Янисоль). (Журнал „Профилактическая медицина" № 11, ноябрь 1925 года, Харьков).

58. 1926.— Резолюція М. Президії ВУЦВК'у по доповіді комісії що-до обслідування грецького населення. (Протокол ч. 35-240 п. 16 М. Президії ВУЦВК'у з 19 січня 1926 р.).

59. 1927.— Постановление первого Всеукраинского Совещания по работе среди национальных меньшинств по греческой секции. („Первое Всеукраинское Совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года". Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы, стр. 208—210).—Издан. ЦКНМ при ВУЦИК'е.— 1927, Харьков.

Відповідальний редактор *М. Криворотченко.*

Укрголовліт № 1069